

פרק רביעי

צמיחת הזהות הלאומית של ערביי ארץ ישראל

מבוא

בין המגדירים עצמם כפלסטינים, יש הטוענים כי הלאומיות הפלסטינית היא עתיקת יומין. רעיון זה מופיע בניסוחים שונים כמו בניסוח הבא:

מדברי יאסר ערפאת* בעצרת האו"ם ב-13.11.1977

הפלישה היהודית לפלסטין החלה ב-1881. לפני שהתחיל להגיע גל המהגרים הגדול ישרה בפלסטין אוכלוסייה בת חצי מיליון נפש. האוכלוסייה הייתה ברובה מוסלמית או נוצרית [...] פלסטין הייתה אז ארץ מוריקה, מיושבת על ידי עם ערבי שהיה נתון במהלך בניית חייו והעשרה דינאמית של תרבותו הילידית [...] מכאבי לעמנו מאוד בראותו איך נפוץ המיתוס שלפיו הייתה מולדתו מדבר עד שהופרח על ידי עמלם של מתיישבים זרים, וכן כי הייתה זו ארץ בלי עם, וכי הישות הקולוניאלית לא גרמה כל נזק לשום יציר אנוש. לא: יש לחשוף שקרים כאלה מעל דוכן זה, שכן על העולם לדעת שפלסטין הייתה ערשן של רוב התרבויות והציוויליזציות העתיקות. בני העם הערבי עסקו בחקלאות ובבנייה, בהפיצם תרבות ברחבי הארץ אלפי שנים.

[מתוך: יוסף נדבה (עורך), סכסוך ישראל ערב, 1983, עמ' 182-184]

בפרק זה נעקוב אחר תהליך צמיחת הזהות הלאומית של ערביי ארץ ישראל.

שאלה מנחה לפרק: מה היו הגורמים להתחלקות זהות לאומית ערבית פלסטינית של ערביי ארץ ישראל בתקופת השלטון הבריטי?

* ראו עליו להלן עמ' 453.

סעיפי הפרק:

סעיף א': מרכיבי זהות בקרב ערביי ארץ ישראל קודם למלחמת העולם הראשונה

סעיף ב': קביעת גבולות ארץ ישראל עם תום מלחמת העולם הראשונה

סעיף ג': דילמות בשאלת הזהות של הערבים בארץ ישראל עם תום המלחמה: 'פלסטיין' או 'סוריה הגדולה'

סעיף ד': הקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל

סעיף ה': ההגירה הערבית לארץ ישראל בתקופת המנדט

מושגים מרכזיים:

- פלסטיין
- המופתי הירושלמי (חאג' אמין אל חוסייני)

סעיף א. מרכיבי זהות בקרב ערביי ארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית (המאה ה-19 וראשית המאה ה-20)

עד לשלביה הסופיים של מלחמת העולם הראשונה, מיעוט ערביי ארץ ישראל להתייחס אליה כאל מסגרת ייחודית. אמנם ירושלים נחשבה קדושה למוסלמים רבים, אולם להתייחסות דתית זו לא התלווה ממד פוליטי. תחת השלטון העות'מאני אף לא הייתה הארץ וילאית [=מחוז] נפרד: חלקים ממנה השתייכו לוויילאית סוריה, שבירתה דמשק, וחלקים לוויילאית ביירות, שבירתה צידון. עם זה, במהלך המאה ה-19, הלכו והתגבשו מאפיינים ייחודיים לארץ, ולקראת סוף המאה, חלק מערביי הארץ החלו להשתמש במונח **פלסטיין**, בעיקר בהתייחסם לירושלים וסביבותיה.

גלגול השם 'פלסטיין':

שם זה הופיע לראשונה ביוונית, בכתבי הרודוטוס, היסטוריון מן המאה ה-5 לפני הספירה. הוא נגזר מהשם 'פלישתים', עם שישב בארץ, בעיקר לאורך מישור החוף הדרומי, ונעלם לאחר הגלייתו לבבל יחד עם גולי יהודה בימי נבוכדנצר. בהמשך השתמשו במושג גם הרומאים, כאשר לאחר מרד בר כוכבא שינו את שמה של הארץ מ'יהודה' ל'סוריה פלשתינה', כדי למחות את הזיקה של היהודים למקום. כאשר שלטו הביזנטים בארץ ישראל, הם חילקו אותה לשלושה מחוזות: פלשתינה פרימה (הראשונה), פלשתינה סקונדה (השנייה), פלשתינה טרצה (השלישית). משם והלאה השתרש שם זה בשפות לטיניות רבות, לדוגמה: אנגלית, צרפתית, ספרדית, איטלקית ורוסית.

שלטון המנדט הבריטי התעקש ששם המנדט יהיה 'פלשתינה'. היישוב היהודי בארץ התנגד לכך בתוקף, ודרש ששם המנדט בעברית יהיה 'ארץ ישראל'. בסופו של דבר הסכים שלטון המנדט הבריטי רק ששם המנדט ייכתב בעברית 'פלשתינה' (א"י).

כמה מסגרות הרכיבו את זהותם של ערביי הארץ, חלקן בעלות חשיבות מרכזית וחלקן שוליות:

זהות דתית - רובם הגדול של ערביי ארץ ישראל השתייכו לדת האסלאם, מיעוטם לנצרות (בשנת 1918 נמנו בקרב ערביי הארץ בשני עברי הירדן 512,000 מוסלמים וכ-61,000 נוצרים). דת האסלאם רואה בכל מאמיניה משתייכים לאומה אחת, בלי התייחסות לגבולות טריטוריאליים. * אם כן, כמאמיני הדת, לא ראו עצמם ערביי הארץ בעלי זהות ייחודית, אלא חלק מבני אותה דת.

זהות עות'מאנית - רוב תושבי המזרח התיכון היו חלק מהאימפריה העות'מאנית. השתייכותם לאימפריה הייתה מרכיב טכני בלבד בזהותם. הם לא ראו עצמם עות'מאנים, אך מבחינה מנהלית השתייכו לשלטון זה. האימפריה הייתה מחולקת לכמה וילאיתים, שלכל אחד מהם עיר בירה שעל שמה נקרא האזור כולו. כאמור, חלק מארץ ישראל השתייכה לוויילאית סוריה וחלק לוויילאית ביירות. בהיותה ארץ שולית וענייה, נשלחו אליה אנשי מנהל עות'מאנים בדרגות בינוניות, והם הוחלפו בתדירות גבוהה.

במהלך המאה ה-19 גברה מאוד התעניינות מעצמות אירופה בירושלים. כתוצאה מכך עלה מעמדה של העיר בעיני השלטון העות'מאני, והיא הוכרזה כיחידה (סנג'ק) עצמאית שהוכפפה ישירות לשלטון המרכזי באיסטנבול. אין בשינוי זה כדי לומר שהשלטון העות'מאני ראה בארץ ישראל יחידה נפרדת, שכן היא עדיין הייתה מחוז שולי של סוריה, והשינוי נערך רק בגלל העלייה בחשיבות ירושלים מבחינה דתית. ** מבין הערבים הנוצריים בארץ היו שייחלו לכיבוש בריטי או צרפתי, אבל גם בקרבם לא הייתה קריאה לעצמאות ערבית בארץ ישראל, אלא לשחרור ממשטר הדיכוי העות'מאני.

זהות ערבית - בקרב מיעוט קטן מבין ערביי ארץ ישראל, ובעיקר הנוצרים שבהם, החלה להופיע בשנים שקודם מלחמת העולם הראשונה תודעה ערבית מודרנית. מתוך תודעה זו עלה הרצון להשתחרר מעול האימפריה העות'מאנית, ולהקים מדינה שהמשותף לה הוא הלאום הערבי ולא הדת המוסלמית. אולם גם ביניהם לא נמצאה התייחסות ייחודית לארץ ישראל. המדינה על פי חזונם של אותם לאומנים מעטים הייתה כלל ערבית וכלל אזורית.

זהויות משפחתיות - משפחות ארץ ישראליות עירוניות החזיקו בעמדות מפתח במערכת המנהלית, החברתית והכלכלית המסורתית. הבולטות מביניהן היו המשפחות הירושלמיות אל-חוסייני, אל-נשאשיבי וכמה משפחות נוספות, שזכו לכינוי 'הנכבדים העירוניים' (אל-אעיאן). תחת השלטון העות'מאני, בכמה ערים בסהר הפורה, צמחה שכבה של משפחות שקנו לעצמן עמדות השפעה וצברו כוח חברתי וכלכלי בקנה מידה מקומי. המפתח למעמד כזה היה קבלת משרות בתחומי המנהל הדתי, כמו: שופטים [=קאדי], פוסקי הלכה [=מופתי] ומנהלי נכסי מסגדים. בזכות השפעתם על הציבור, השתמש בהם השלטון העות'מאני כהנהגה מקומית ודרכם העביר מסרים ודרישות לאוכלוסייה. מנגד, האוכלוסייה ראתה בנכבדי הערים את מייצגיה בפני השלטון, וכך הלך והתחזק כוחם.

* מלבד שימוש לצרכי מנהל, כפי שלמדנו בפרק השלישי.

** ההתעניינות הגוברת של מעצמות אירופה בירושלים במהלך המאה ה-19 גרמה לחיזוק מעמדה על ידי העות'מאנים.

סעיף ב. קביעת גבולות ארץ ישראל עם תום מלחמת העולם הראשונה

הסכם סייקס-פיקו מ-1916 קבע שאחרי תום מלחמת העולם הראשונה יתקיים שלטון בין לאומי במרבית שטח ארץ ישראל ממערב לירדן. אולם לא כך היה. מכיבוש ארץ ישראל בסוף 1917 ועד הקמת מדינת ישראל ב-1948 שלטה בריטניה בארץ ישראל. שליטה זאת זכתה במהרה להסכמה צרפתית ובין לאומית כשחבר הלאומים הטיל על בריטניה את האחריות לניהול המנדט על ארץ ישראל (1920). בכך, בניגוד לנהוג באימפריה העות'מאנית, הפכה ארץ ישראל ליחידה מנהלית עצמאית שבירתה ירושלים.

גבולות ארץ ישראל נקבעו בכמה שלבים, שהחלו עוד טרם מלחמת העולם הראשונה:

הגבול הדרום-מערבי, הגבול עם מצרים, נקבע בשנת 1906 בהסכם בין האימפריה העות'מאנית, ששלטה בארץ ישראל, לבין בריטניה, ששלטה בפועל במצרים (אף שרשמית שלטו בה העות'מאנים). נקבע שהגבול ביניהן יעבור בקו ישר שיימתח בין עקבה הסמוכה לאילת לרפיח הסמוכה לעזה. קו זה, בשינויים קלים, הוא גבול מדינת ישראל היום.

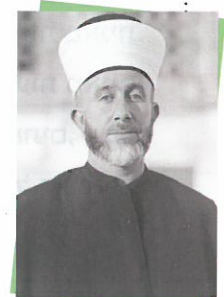
הגבול הצפוני (היום: גבול ישראל-לבנון וישראל-סוריה) נקבע בידי בריטניה וצרפת בכמה שלבים:

(1) כפי שלמדנו בפרק 2, הסכם סייקס-פיקו קבע שארץ ישראל תהיה בשליטה בין לאומית, וסוריה ולבנון בשליטה צרפתית. קו הגבול ביניהן בצפון נקבע בקו ישר בין עכו לכינרת, כך שהגליל העליון נועד לשליטה צרפתית, הנגב ומובלעת באזור חיפה נועדו לשליטה בריטית, ואילו יתר אזורי הארץ יהיו תחת שלטון בין לאומי. ההסכם היה סודי, והן ההנהלה הציונית והן הערבים לא ידעו דבר על חתימתו.

(2) כשנודע ההסכם, ההנהלה הציונית דרשה לבטל אותו, בטענה שלא ייתכן לנתק את הגליל העליון, שבו קיימת התיישבות יהודית, משאר חלקי הארץ, ויש לדאוג שארץ ישראל כולה תהיה תחת שלטון בריטי. הצרפתים התנגדו לדרישה. בשנת 1919 הגיעו הצדדים להסכמה שהגבול יעבור בקו מראש הנקרה לאגם החולה, וכך ייכללו בשטחי השליטה הבריטית כל היישובים היהודיים, מלבד ארבעת יישובי אצבע הגליל (מטולה, חמרה, כפר גלעדי ותל חי).

(3) בעקבות פרשת תל חי (ראו להלן), דרש היישוב היהודי מן הבריטים להכליל גם את שטח ארבעת יישובי אצבע הגליל בגבולות הארץ. בשנת 1921 נענו הבריטים לדרישה ושינו את קו הגבול באופן שיכלול גם את שטחי יישובים אלה. שרטוט סופי של הגבול נעשה ב-1924 על פי הסכם בריטי-צרפתי. קו גבול זה נותר עד היום.

בשלהי התקופה העות'מאנית, עם היחלשות השלטון המרכזי, הלך והתחזק כוחן של המשפחות. בהדרגה הפכו בני המשפחות, מלבד נושאי תפקידים דתיים, גם לנושאי תפקידים מנהליים כראשי עיריות ופקידי מחוז. במהלך המאה ה-19 עלה מעמדה של ירושלים, ועמה גם מעמדן של אותן משפחות. לימים, כשהחל המנדט הבריטי, מונו חאג' מחמד אמין ממשפחת אל-חוסייני למופתי של ירושלים, וראע'ב ממשפחת נשאשיבי לראש עיריית ירושלים. משפחות אלה הובילו לאורך כל שנות המנדט את המאבק הלאומי הפלסטיני. באופן כללי, חשיבות המעמד המשפחתי, עלתה לעתים על כל מעגל זהות אחר.

חאג' אמין אל חוסייני (1895-1974) - מונה על ידי הבריטים ב-1921 למופתי (פוסק הלכה) של ירושלים וב-1922 לראש המועצה המוסלמית העליונה. עודד, מאחורי הקלעים, את פגיעות הערבים ביהודים במאורעות תרפ"ט וארגן את המרד הערבי הגדול (1936-1937, תרצ"ז-תרצ"ח). נמלט מן הארץ לאחר שיצא נגדו צו מעצר. הוא עבר במדינות העולם הערבי ועודד פרעות ביהודים. הגיע לגרמניה במהלך מלחמת העולם השנייה, נפגש עם היטלר ודרש ממנו להשמיד גם את יהודי ארץ ישראל*. לאחר מלחמת העולם השנייה התיישב במצרים. לאחר קום המדינה נדד בין מצרים לירדן, ולבסוף התיישב בלבנון, ובה נפטר בודד ועזוב.

* ראו שואה - חורבן וגבורה עמ' 128.

זהות אזורית - כאמור, ארץ ישראל הייתה חלק ממחוז דמשק, שכלל את סוריה, לבנון, ירדן וישראל של ימינו. ערבים תושבי הארץ ראו את עצמם חלק ממחוז זה, שהם כינו 'סוריה הגדולה'. משום כך, עוד בסוף המאה ה-19, כאשר בלבנון ובסוריה של ימינו התעוררה לאומיות ערבית בקרב נוצרים, תפיסתם הייתה שיש להקים מדינה ערבית שבירתה דמשק, על כל שטחי סוריה הגדולה, שטחים שמצויים היום בתחומי סוריה, לבנון, ירדן וישראל. לרעיון זה הצטרפו ערביי ארץ ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה והם התארגנו במפלגת אסתקלאל (=העצמאות). כלומר ערביי הארץ ראו עצמם כחלק ממרחב סוריה, ולא כבני ארץ העומדת בפני עצמה.

עם תום מלחמת העולם הראשונה החל לפעם בקרב תומכיה הערביים של בריטניה רעיון סוריה הגדולה, מובילי הרעיון היו הבריטים, והם הציבו את פייצל כמנהיג מדינה זו. בתקופה זאת ערביי ארץ ישראל ראו עצמם תושבי דרום סוריה וחלק מאותה מדינה. הגדרה זו הייתה טבעית עבורם, בהיותם במשך מאות שנות השלטון העות'מאני חלק ממחוז גדול שבירתה הייתה דמשק. נוסף לכך, ערביי ארץ ישראל האמינו שזו הדרך היחידה לבטל את ההבטחה שניתנה ליהודים בהצהרת בלפור, להקים בית לאומי יהודי בארץ ישראל.

לסיכום, נמצאנו למדים שהזהות המשותפת לכלל ערביי ארץ ישראל בתקופה העות'מאנית הייתה מוסלמית בעיקרה. בנוסף הייתה להם זהות מקומית שהייתה קשורה לשלטון של כמה משפחות עירוניות שהיו להם שלטון מקומי. תודעה לאומית לא הייתה קיימת כמעט בקרבם, אך המעטים שבקרבם היא כן התקיימה שאפו להקמת מדינה ערבית ששמה סוריה שתכלול גם אותם. אם כן, לא היו ניצנים לתפיסה לאומית מקומית (פרטיקולארית) בקרב ערביי ארץ ישראל לפני מלחמת העולם הראשונה.

סעיף ג. דילמות בשאלת הזהות של הערבים בארץ ישראל עם תום המלחמה: 'פלסטיין' או 'סוריה הגדולה'

כאמור, בשנים הראשונות לאחר המנדט הבריטי פעלו גורמים שונים בכיוונים מנוגדים על זהותם של ערביי ארץ ישראל. מצד אחד, חזון 'סוריה הגדולה' פעל בכיוון של גיבוש זהות לאומית אזוטרית שבה ערביי ארץ ישראל ראו עצמם חלק ממדינה ערבית רחבה שסוריה במרכזה. מצד שני, כישלון הקמת 'סוריה הגדולה' על ידי פייצל והפיכת ארץ ישראל ליחידה עצמאית מדינית פעלו לגיבוש זהות לאומית מקומית. שני המקורות הבאים מדגימים את הדילמה:

מקור א':

קול קורא לערביי ארץ ישראל

פרוד פלסטיין מעל סוריה ויתר המדינות הערביות יביא את הארץ לידי היהודים, כי הארץ תישאר מפורדת ואז לא נוכל להגן עליה בכוחות עצמנו בלבד.

פלסטיין היא חלק טבעי של סוריה, אין דבר המפריד בינן; תושבי סוריה ערבים כמונו, מנהגיהם כמנהגינו, והאינטרסים שלהם קשורים לאינטרסים שלנו.

[...] בארצנו ישנם רק 60,000 יהודים ואין להם הזכות הכי פחותה לארצנו ולא כל קשר איתה. אנו הערבים נמצאים פה במספר של יותר ממיליון נפש. והארץ שייכת לנו אפוא.

אם יהגרו היהודים לארצנו ויתרבו בה, יסגרו לפנינו את שערי החיים, ויביאו אליו עוני ויכריחונו להגר מפה ולהתפזר.

לכן שמרו על ארצכם, כבודכם, רוחכם ורכושכם.

דרשו שפלסטיין וסוריה תהיינה מדינה ערבית חפשית אחת; ושלא תהיה לזרים השפעה בארץ זאת.

סרבו סרוב גמור שפלסטיין תהיה בית לאומי ליהודים ושתהיה להם זכות הגירה לארץ זאת באיזו צורה שהיא.

'הקוראים לצדק'

[מתוך: קול קורא לעם הערבי בסוריה הדרומית (פלסטיין) ירושלים, 1920]

1. לפי הקטע, מדוע סבורים ערביי ארץ ישראל שהם שייכים לעם הסורי?

2. אילו נימוקים מובאים בקטע כנגד העלייה היהודית וכנגד בית לאומי יהודי בארץ ישראל?

3. האם כרוז זה מתאים לתפיסת ערפאת את הלאומיות של ערביי ארץ ישראל, על פי הנאום שהובא בראשית הפרק? נמקו את תשובתכם.

תוואי גבול הצפון לפי הסכם סייקס-פיקו ולפי הסכם בין בריטניה לצרפת מ-1924

הפיכת ארץ ישראל ליחידה מנהלית עצמאית החלישה עוד יותר את הקשר ל'סוריה הגדולה' ויצרה תשתית להתחזקות זהות לאומית ערבית פרטיקולרית בארץ ישראל.

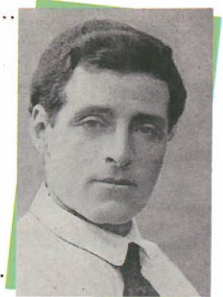
פרשת תל חי (1920 תר"פ)

פרשת תל חי התרחשה לאחר עזיבת הבריטים את אצבע הגליל לפי הסכם סייקס-פיקו, ובטרם החלה בו שליטה צרפתית מסודרת, כשפייצל עדיין ניסה לקיים את ממלכתו בסוריה. אז נותרו ארבעה יישובים עבריים מחוץ לשטח השליטה הבריטי: מטולה, חמרה, תל-חי וכפר גלעדי. כנופיות ערביות ניצלו את המצב ותקפו את היישובים. מטולה וחמרה נעזבו, ואילו כפר גלעדי ותל-חי ניסו להמשיך להגן על אדמתם. את הפיקוד על האזור קיבל יוסף טרומפלדור. בי"א באדר תר"פ (1920) הותקף היישוב תל-חי. שישה מגנים נהרגו, ביניהם המפקד טרומפלדור, שברגעי חייו האחרונים, אמר: "אין דבר, טוב למות בעד ארצנו". בעקבות ההתקפה הוחלט לסגת מתל-חי לכפר גלעדי ואחר כך נטשו גם אותו.

העמידה העיקשת להגנת היישובים, תוך סכנת חיים ברורה, וכן אומץ המגנים, עשו רושם על תושבי הארץ, וכן הוכיחו לבריטים את הנחישות להגנה על כל נקודת יישוב יהודית. עם שינוי הגבול ב-1924, כפר גלעדי ומטולה הוקמו מחדש.

פרשת תל חי הפכה לסמל לגבורה ולידיעה שקיומם של יישובים הוא שיקבע את גבולות הארץ.

יוסף טרומפלדור (1880-1920, תרמ"א-תר"פ) - יליד רוסיה, התגייס לצבא הרוסי וברכש את ניסיונו הצבאי, עלה לארץ ב-1912 והיה ממקימי חוות מגדל הסמוכה לכינרת. במהלך מלחמת העולם הראשונה הוגלה למצרים ושם הקים את 'גדוד נהגי הפרדות', גדוד עברי ראשון בצבא הבריטי. ב-1917 היה דמות בולטת בתנועת החלוץ. ב-1919 התבקש על ידי הנהגת היישוב לפקד על הגנת יישובי אצבע הגליל, תפקיד שביצע עד מותו בקרב תל חי.

מקור ב':

פלסטיין היא ארץ ערבית טהורה [...] מוקפת מכל עבריה בארצות ערביות טהורות. הרגש הלאומי החל להתעורר ולהתגבר בקרב האומה הערבית היושבת ברציפות בטריטוריה שלה. אין נמצאים בארצות ערב אלא הערבים [...] אין אפשרות לאומה אחרת, בעלת לשון עצמאית, מנהגים ומסורת מיוחדים ושאיפה מדינית מנוגדת, לחיות עמם.

[מתוך העיתון אלכרמל, 1921]

1. מהי הטענה העיקרית בקטע?

2. מהם הנימוקים שמעלה הכותב לטענתו?

3. איזה מרכיב זהות לאומי מבטא הקטע: אסלאמי, כלל ערבי או פרטיקולרי-פלסטיני?

בשנת 1920 החל רעיון 'סוריה הגדולה' לאבד מכוחו: בוועידת סן רמו בשנת 1920 הכריז חבר הלאומים על מנדט בריטי בארץ ישראל ועל מנדט צרפתי בסוריה, כלומר התייחס לאזורים אלה כיחידות נפרדות. לא זו אף זו, ועידת סן רמו החליטה שהמנדט העתידי על ארץ ישראל יוציא לפועל בפרק זמן קצר את הצהרת בלפור למען ייסודו של בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. באותה שנה התמוטט ממשל פייצל בדמשק, כאשר הצרפתים גירשו אותו, והחילו את שלטון המנדט שלהם בסוריה. בעקבות זאת התיאשו הערבים מרעיון האחדות הפאן-ערבית בכלל. נוסף לכך, עבור ערביי ארץ ישראל, עם הפרדה מסוריה נעלם המרכז המספק כסף ונשק ומסוגל לנהל פעילות דיפלומטית. לאחר כמה חודשי מאבקים פנימיים והאשמות הדדיות, כונסה בחיפה הוועידה הפלסטינית השלישית, * ובה הוחלט על הסתלקות מן הזיקה לסוריה וריכוז כל המאבק נגד הציונים בארץ ישראל, ותביעה לממשל ערבי עצמי. באותה שנה הוקם הוועד הפועל הערבי. **

* הוועידה הפלסטינית הראשונה והשנייה נערכו בסוריה בתקופת שלטונו של פייצל.

** הוועד הפועל הערבי (1920-1934) היה אחד הגופים הפוליטיים שייצגו את הערבים בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי. הוא הוביל את ההתנגדות לכינונו של בית לאומי ליהודים, דגל במאבק חוקי ולא אליים שכלל כתיבת עצומות, משלחות לוועידות השלום וללונדון והשפעה על דעת הקהל הערבית דרך עיתונות וכינוסים.

התפתחות הלאומיות של ערביי ארץ ישראל:

סעיף ד. הקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל

אישור כתב המנדט על ארץ ישראל בידי חבר הלאומים ב-1922 (תרפ"ב) והכרזת המנדט עם ראשיתו כי אכן יפעל לביצוע הדבר חיזקה אצל ערביי ארץ ישראל את החשש שהם עומדים לאבד את ארץ ישראל. החשש היה כי מיליוני עולים יהודים עתידים להציף אותה, להפוך את ערבייה למיעוט ולבסוף לגרשם. נוסף לכך, הם התקוממו על שבריטניה נתנה עדיפות למיעוט בארץ - היהודים - ולא לאוכלוסיית הרוב: הערבים. ככל שהתקדמה התפתחותו של הבית הלאומי היהודי, ככל שגברו העלייה, ההתיישבות, והתארגנות המוסדות, הלכו הערבים והקצינו בהצהרותיהם על זהותה הערבית של הארץ מזה דורות רבים, ועל היותם תושביה הרבה לפני בוא היהודים. בגילוי דעת מן התקופה נכתב: "פלשתניה היא ארץ ערבית ואין לזרים כל חלק בה".

מתוך כרוז שפרסם השיח' סולימאן אל-פארוקי תחת הכותרת "קריאת פלסטיין הנתונה בסכנה", 1936.

הוי המוסלמים, הצילו את פלסטיין לפני שתאבד, אל תחסכו בדמעות. הוי המוסלמי! בצאתך מתפילתך זכור כי יש לך מסגד והוא עומד בפני אובדן, יש לך מסגד אשר אם לא תפעל להצלתו הוא עלול להיהרס. מסגד זה, אם תגשים הפוליטיקה הבריטית והציונית את מטרותיה בדבר הפיכת פלסטיין ליהודית, יהיה מסגד בלי מתפללים, והארץ הזאת תהיה בלי מוסלמים ובלי ערבים. אחיך בפלסטיין אינם יודעים תרדמה ואינם יודעים מנוחה, כי הפוליטיקה האנגלית לחצה אותם בזרם של עולים יהודים, זה באשר לאוכלוסיית הארץ, ואילו לרכוש - הוא עבר כולו ליהודים [...] כך, תשמע במהרה, כי פלסטיין אבדה כמו שאבדה אנדלוסיה*, לכן אל תחסוך בדמעות.

[מובא בתוך: מוצטפא כבאא, עיתונות בעין הסערה, תשס"ד, עמ' 180-181]

1. כיצד מגדיר הכרוז את ארץ ישראל?

2. מהי משמעות ההשוואה בין ארץ ישראל לאנדלוסיה שבספרד?

3. במה מאשים הכרוז את הבריטים ואת היהודים?

4. איזה מרכיב זהות מבטא הקטע: אסלאמי, כלל ערבי, פרטיקולרי-פלסטיני או כמה מהם כאחד?

* אנדלוסיה - אזור בספרד שאותו כבשו המוסלמים במאה ה-8 מידי הנוצרים, אך הוא נכבש בחזרה על ידי הנוצרים במאה ה-15, לאחר כ-800 שנות שלטון מוסלמי. אנדלוסיה, שהיא כינוי מוסלמי לספרד כולה, מסמלת בעיני המוסלמים תבוסה ומקום שיש להשיבו לידיהם.

* מזרחן - חוקר
מדינות המזרח
התיכון.

המזרחן* יהושע פורת מסכם את השפעת התפתחות הבית הלאומי היהודי על התגבשות הזהות הלאומית של ערביי ארץ ישראל כך:

קדושתה של ירושלים באסלאם ובנצרות, הקמת היחידה האדמיניסטרטיבית [מנהלית] של פלסטין [...] ועליית מעמדו של מחוז ירושלים למן מחצית המאה ה-19, כל אלה תרמו בראשית המאה ה-20 להתפתחות מושג בעל משמעות גאוגרפית ודתית מאחורי השם "פלסטין". מושג בלתי פוליטי זה החל לקבל משמעות פוליטית כתוצאה מלחץ של גורם זר וחיצוני, הציונות. כבר לפני מלחמת העולם הראשונה, אך בעיקר לאחריה, נתפסה הציונות על ידי ערביי ארץ ישראל כתופעה הבאה לשנות את הסטטוס קוו (המצב הקיים) הלאומי והדתי של הארץ. תגובתם היתה בתחילה חשדנית [...] אך בהדרגה נעשתה עוינת. הרצון למנוע את הגשמת הציונות הוא שהניע את ערביי ארץ ישראל להתארגן התארגנות פוליטית ולנסח את עיקרי עמדתם השוללת את הציונות ומטעימה כי הארץ שייכת לתושביה הערבים.

(יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1918-1929, 1976, עמ' 247)

במילים אחרות, מאפיין בולט של הלאומיות של ערביי ארץ ישראל וגם גורם בעיצוב זהותם - יחד עם השפה והתרבות הערבית - הוא ההתנגדות למפעל הציוני.

סעיף ה. הגירה ערבית בתקופת המנדט

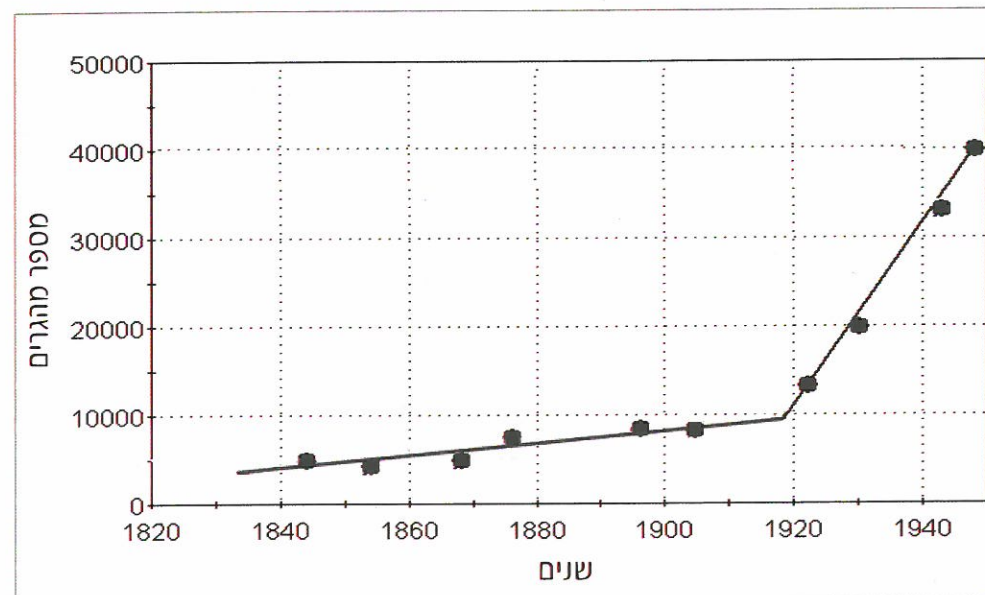
בשנת 1922, עם האישור הרשמי של המנדט בידי חבר הלאומים, ערכו הבריטים מפקד אוכלוסין של תושבי ארץ ישראל בשני עברי הירדן. לפי המפקד התגוררו באזור 650,000 מוסלמים. בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20 צמח מספר ערביי האזור בקצב בלתי רגיל: בשנת 1948 הם מנו בין 1.2 ל-1.3 מליון איש, כלומר הכפילו את מספרם תוך 26 שנה.

האם ניתן להסביר גידול זה רק בריבוי טבעי? על כך השיבה רבקה שפק-ליסק:

האוכלוסייה הערבית בארץ גדלה בשנים 1870-1947 ב-270%. במצרים, בעלת הריבוי הטבעי הגבוה ביותר בארצות ערב היה הריבוי הטבעי כ-105%, כלומר, מדובר בהגירה.

(רבקה שפק-ליסק, "גליהחדירה של הערבים והמוסלמים לארץ ישראל", 2009, 24.4.2009, <http://www.e-mago.co.il/24.4.2009>, [Editor/history-2787.htm])

גם הגידול באוכלוסייה הערבית בירושלים בתקופת המנדט הבריטי, המוצג בגרף, אינו יכול להיות מוסבר רק על ידי ריבוי טבעי.

אם הריבוי הטבעי אינו הסבר מספק, חייבים להניח שהוא נובע בעיקרו מהגירה ערבית לארץ ישראל. אף שאין מסמכים המתעדים במדויק את ארצות ההגירה לארץ ישראל, נראה שמוצאם היה בעיקר ממצרים, נוסף ללבנון, סוריה וירדן. הגידול בהגירה הערבית לארץ ישראל התמקד במישור החוף, שנוקק להרבה ידיים עובדות לאור העלייה היהודית הגדולה שהתיישבה בעיקר באזור זה. כך, למשל, באזור השרון, האוכלוסייה הערבית גדלה במהלך תקופת המנדט פי שלושה. נציין כי תופעה זו אינה מיוחדת לארץ ישראל. במקומות מתפתחים בשאר ארצות המזרח התיכון גדל מספר התושבים, כתוצאה מהגירה, בעיקר בערי הבירה ובערי הנמל. במצרים - בקהיר ובאלכסנדריה, בלבנון - בבירות, בסוריה - דמשק, בירדן - עמאן.

כיצד ניתן להסביר את תופעת ההגירה הערבית הגדולה הזו?

הדבר קשור לשינוי העצום שהתחולל בארץ כולה בעקבות פועלם של הבריטים ובעיקר בעקבות התפתחות היישוב היהודי. הבריטים פיתחו תשתיות ויזמו עבודות ציבוריות כגון כבישים, חפירת נמל חיפה והנחת צינור נפט מכירכוב שבעירק לנמל חיפה, ואלו הגדילו את הביקוש לידיים עובדות ומשכו הגירה ערבית לארץ ישראל. כך, למשל, הבריטים העסיקו פועלים ממצרים בייבוש הביצות, ורבים מהם בחרו להשתקע בארץ. התפתחות היישוב היהודי הגדילה את אפשרויות התעסוקה, שכן היא הזדקקה לפועלי בניין ולעובדים חקלאיים, בעיקר בענף הפרדסנות. ארץ ישראל לא הייתה יכולה להסתפק בידיים עובדות יהודיות או של ערביי ארץ ישראל, ונזקקה גם למהגרים ערביים מהארצות השכנות. התפתחות היישוב היהודי גם שיפרה את פני הארץ על ידי ייבוש הביצות, שהביא לשיפור בריאותי ניכר.

לכל אלה הצטרפו שינויים ניכרים נוספים: הקמת מערכת בריאות מפותחת, שיפור בתחומי התחבורה, המסחר והתעשייה, קידוחים שסיפקו מים בשפע ואפשרו הגדלת יבולי החקלאות ועוד. כל השינויים הללו הפכו את ארץ ישראל למוקד משיכה לערביי המרחב.

הפעילות הבריטית והציונית בתקופת המנדט הפכו את ארץ ישראל ממחוז שולי ומוזנח לארץ מתפתחת המעניקה תעסוקה, הכנסה ורמת חיים גבוהה. השינוי משך לאזור מהגרים רבים ממדינות ערב השכנות. המספרים המדויקים אינם ידועים מכיוון שאין נתונים על החלוקה המספרית בין ריבוי טבעי לריבוי על ידי הגירה.

כיצד השפיעה ההגירה על זהותם של ערביי ארץ ישראל? מצד אחד, היא חיזקה את הזהות המוסלמית והערבית. מצד שני, קבוצה המורכבת מאחוזים גבוהים כל כך של מהגרים עלולה להיות חסרת זהות משותפת מקומית.

לסיכום הפרק

כמו בכל המזרח התיכון, הזהות של ערביי ארץ ישראל במאה ה-19 הייתה בעיקרה חמולתית, שבטית ואתנית. המרכיב הדתי האסלאמי בזהותם היה הזהות המלכדת אותם עם שאר תושבי האימפריה העות'מאנית.

ושוב, בדומה למה שהתרחש בכל המזרח התיכון, במאה ה-20 התחילה לצמוח זהות לאומית כלל ערבית בקרב שכבה דקה של ערביי ארץ ישראל, בעיקר בקרב הנוצרים. בשנתיים שבהן ניסה פייצל לכוון את 'סוריה הגדולה' (1918-1920) הפכה הלאומיות הכלל ערבית ללאומיות מקומית סורית. אך עם התמוטטות ממשל פייצל, ועמו רעיון 'סוריה הגדולה', ועם הפיכת ארץ ישראל ליחידה מנהלית עצמאית והתחזקות היישוב היהודי בארץ ישראל ותוך מאבק עמו, החלה לצמוח בהדרגה לאומיות מקומית הממוקדת בארץ ישראל - 'פלסטיין' בלשונם. הלאומיות הפלסטינית יצרה מרכיב זהות לאומי מקומי שנוסף בהדרגה אל מרכיב הזהות הלאומי הכלל ערבי, עם מרכיב הזהות הדתי האסלאמי ועם הזהות החמולתית, השבטית והאתנית. ההגירה של ערבים לארץ ישראל בשל התפתחות התשתיות על ידי הבריטים והצמיחה הכלכלית על ידי היהודים, חיזקה את מרכיבי הזהות האסלאמיים והכלל ערביים.

תאריך הפרק

1930	1920	1910
1934 (תרצ"ד) - התפוררות הוועד הפועל הערבי עם מות מנהיגו מוסא כזאם פאשא אל-חוסייני	1920 (תר"פ) - הדחת פייצל מממלכתו, ועידת סן רמו וראשיתו של שלטון מנדט בריטי בארץ ישראל, ייסוד הוועד הפועל הערבי 1921 (תרפ"א) - מינוי חאג' אמין אל חוסייני למופתי של ירושלים 1922 (תרפ"ב) - סיום קביעת גבולות ארץ ישראל המנדטורית, מינוי חאג' אמין אל חוסייני גם לראש המועצה המוסלמית העליונה	1917 (תרע"ח) - הצהרת בלפור, כיבוש ארץ ישראל על ידי הבריטים 1918 (תרע"ח) - פייצל מקים ממלכה בסוריה

שאלות לסיכום הפרק:

- עיינו שוב בקטע המובא בראש הפרק. לאור מה שלמדתם בפרק זה ובאלו שקדמו לו, על מה ניתן לבסס את טיעוני הכותב ומה סותר אותם?
- במה דומה ובמה שונה התגבשות הזהות הלאומית של ערביי ארץ ישראל מזו של הערבים במדינות החדשות שהוקמו במזרח התיכון על ידי בריטניה וצרפת?
- בפרק הקודם, בעמ' 122 ציינו "שאחד ממכונני הזהות המרכזיים של היחיד ושל הקבוצה הוא ה'אחר'".
 - מיהו ה'אחר' (או: ה'אחרים') שהשפיע על כינון הזהות של ערביי ארץ ישראל?
 - לפי מה שלמדתם בפרק זה, עד כמה מרכזי המפגש עם ה'אחר' בהתגבשות הזהות של ערביי ארץ ישראל עד לאמצע שנות השלושים של המאה ה-20? נמקו את תשובתכם.